

TÜRKİSTANLI CEDİTÇİ MAHMUDHOCA BEHBÛDÎ'NİN ÖLÜMÜ

The Death of Turkistani Jedidist Mahmudhoca Behbudî

Naim KARİMOV*

(Aktarma: Veli Savaş YELOK)**

Özet

Mahmudhoca Behbudî, 1919 yılının baharında, edebî çalışma ve sosyal faaliyetlerinin en olgun döneminde öldürülmüştür. Fakat onun ölümü, sıradan bir ölüm değildir. Türkistan halklarının kaderinin tayin edildiği yıllarda, vatanın istiklâl ve hürriyeti için kahramanca mücadele edenleri kendi etrafında toplayan Behbudî, Buhara Emirinden çok Bolşevikler için önem arz eden birisidir. Bu sebeple, çar idaresinden sonra, Türkistan'da müstemlekeci siyaseti devam ettirmek gayesini güden Bolşevikler, onu Buhara Emiri vasıtasıyla öldürmüşlerdir.

Anahtar Kelimeler: Mahmudhoca Behbudî, Türkistan, Cedit edebiyatı, Buhara Emiri

Abstract

Mahmudhoca Behbudî was murdered in spring of 1919, a time he was most productive. His death was not an ordinary one. In a time when the destiny of Turkistani people was determined, Behbudî regarded as a dangerous man by Bolsheviks due to his leadership qualities on the way to freedom of his people. Therefore the Bolsheviks who aimed continuing the imperialist policy of the tsar regime, had him murdered by using the Emir of Buhara.

Key Words: Mahmudhoca Behbudî, Türkistan, Jedid literature, Emir of Buhara

Rusya'da 1917 yılında Şubat inkılabının meydana gelişi, Türkistan'daki sosyal ve siyasî gelişmeleri hızlandırdı. Hacı Muin, "İnkılâp döneminde Müftü Mahmudhoca'nın, Dünya Savaşının sonrasındaki yıllarda sinir hastalığı şiddet kazanmış, çalışamaz bir hâle gelmişti. Şubat İnkılâbı ile tekrar yeni bir ruh ve yeni bir kuvvet kazanarak işe başladı."¹ diye yazıyor.

Şubat İnkılâbı, Rus İmparatorluğunun sarsılmasına yol açtı. Rusya'da üç yüz yıl hükümrân olan Romanovlar sülâlesinin tarih sahnesinden silinip kaybolması, ümitsiz ve her şeye küsmüş hâlde yaşayan Behbudî'yi yeniden canlandırdı. O, tekrar Semerkant'ın sosyal hayatına aktif olarak katılmaya başladı ve Semerkant Müslümanları İcra Komitesinin ikinci başkanlığına seçildi. Kendisine verilen bu vazife ile özellikle Buhara'ya gidip

* Prof. Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü öğretim üyesi.

** Prof. Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü öğretim üyesi.

¹ Saidov H., *Ma'rifet Libâsidagi Âzâdlik*, Taşkent 2000, s. 135.

terakkiperver güçlere belirli yetkiler veren Emiri tebrik etti. Lâkin Emirin bu güçlere verdiği yetkileri içeren manifestosu, Buhara Ceditçilerini de, efkâr-ı umumiyeyi de, dolayısıyla Behbûdî'nin kendisini de aldatmaktan başka bir şey değildi.

Fakat zaman değişince, sosyal hayat sahnesinde de yeni yeni güçler ortaya çıkmaya başladı. Bu güçlerden biri, üzerinde çalıştığı muhtariyet kanununu 1917 yılı Ağustosunda “Kengeş” gazetesinde yayımlattı. Bu kanun, Türkistan'daki ünlü siyasetçi, hukukçu ve âlimlerin iştirakiyle hazırlanmıştı. Hazırlayanlar arasında Behbûdî de vardı.

Lâkin Türkistan ülkesinin demokratik yenilenmesi fikri, mutaassıp ve geri fikirli insanların sert itirazlarıyla karşılaştı. Müslüman teşkilâtı bu mücadele neticesinde iki gruba ayrıldı. Bu durum, Bolşeviklerin yaklaşmakta olan inkılâpları öncesindeki faciayı doğurdu. Çok geçmeden Bolşevikler Taşkent'te hâkimiyeti ele geçirdiler. Milletın terakkiperver güçleri, 1917 yılının 26 Ekiminde Hokant'ta birleşip ülke Müslümanlarının IV. Olağanüstü Kurultayını topladılar. Birkaç gün devam eden kurultay Türkistan Muhtariyet Hükûmetinin kurulduğunu ilân etti. Kurultayda, hükûmet üyeleri ile beraber halk meclisi üyeleri de seçildi. Söz konusu meclis üyeleri arasında Behbûdî de vardı.

Türkistan Muhtar Hükûmetinin kurulması, Behbûdî'nin gücüne güç, gayretlerine gayret kattı. O, “Türkistan Muhtariyeti” başlıklı makalesinde “Türkistan Muhtariyeti, 27 Kasım da Hocent'te Umumî Müslümanlar Kurultayında ilân edildi. Mübarek ve hayırlı olsun! Ben fakir de mecliste olmaktan dolayı iftihar ediyorum. Yaşasın Türkistan Muhtariyeti!” demektedir.

Türkistan Muhtar Hükûmetinin kurulması, elbette müstemlekeci Çar'ın vârisleri olan Bolşeviklerin yararına değildi. Bunu çok iyi bilen Behbûdî, gazetede, “Bize ıslahat gerek!”, “Hak alınır, verilmez!”, “Kazak kardeşlerime açık mektup”, “Gençlere davet” gibi makaleler yazarak terakkiperver millî güçleri birleşmeye ve Türkistan Muhtar Hükûmetine sahip çıkmaya davet etti. Ancak güçler denk değildi. 1918 yılının 19 Şubat günü Türkistan ülkesi harp komiseri Y. Perfil'yev idaresindeki çok iyi silâhlanmış Sovyet askerleri, Hokant'ı on iki ayrı yerden ateşe tutarak kana boğdu. Bu, Behbûdî'nin arzu ve ümitlerinin yeniden ayaklar altına alınmasıydı.

1918 yılında Behbûdî “İttifak” cemiyetinin istek ve ricasıyla Müslümanların maarif şubesine müdür seçildi. Fakat maarif şubesine yerleşmiş olan Avrupalılar, Müslüman maarifi için önemli olan bütün

Türkistanlı Ceditçi Mahmudhoca Behbûdî'nin Ölümü

meseleleri Behbûdî'yi işe karıştırmadan hâletmeye devam ettiler. Bu şekilde Behbûdî istifa etmeye mecbur bırakıldı.

Osipov İsyânından sonra Semerkant'ta yağma olayları başladı, haksız yere tutuklamalar had safhaya ulaştı. Hacı Muin “Büyük tazminatları (haraç, müsadere) halk anlayamaz hâle geldi. Yer ve yurtlarını bırakıp kaçtılar. Maarif işi, sonunda baskı altına girdi. Halkın dinî duyguları tahkir edildi. Mahmudhoca, ‘Bu işlere bir çare bulabilir miyim?’ ümidiyle 1919 yılının Şubat ayında Taşkent’e gitti. Fakat bu seferinden hiçbir netice alması mümkün olmadı.”² diyor. Burada, Hacı Muin’in söylediklerine ara vererek Sadriddin Aynî'nin Behbûdî hakkındaki yazısına bir göz atalım:

“1919 yılı Şubat ayında Taşkent’e gidip döndü. Mektep programı ve Taşkent’teki ilmî çalışmalar hakkında Semerkant muallimlerine bilgi vermek üzere muallimler meclisinin toplanmasını istedi. Fakat kendisi, toplanmasını istediği hâlde bu meclise katılmadı. Bundan sonra yolda görüşüp, mezkûr meclise niçin gelmediğini, ikinci meclis için hangi günün belirlenmesi hâlinde gelmesinin mümkün olacağını sordum. ... Şimdi biraz hastayım. Keyfim ve zamanım olursa, haber veririm, dedi. İşte bu, son görüşmemiz oldu.”³

Behbûdî'nin kendisi istediği hâlde yine katılmadığı muallimler meclisine gitmemesinin sebebi, Taşkent seferinin bir neticeyle sonuçlanmamasıydı. O, Taşkent’te de tıpkı Semerkant’taki gibi, her şeyi başka ülkelerden gelenlerin idare ettiğini ve mahallî değerlerin sarı akçeye alınmadığını gördü. Onun kalbinde Şubat inkılâbı ve Türkistan Muhtariyeti vasıtasıyla uyanan ümit ışığı sönüp gitmişti. Bu durum, aynı zamanda onun sağlığına da tesir etmişti.

Bu, “psikolojik çöküş”ten sonra yine Hacı Muin’in hatırasını okumaya devam edelim: “Bundan sonra hiç kimseye söylemeden meslektaş ve fikirdaşı Molla Merdankul Şâmuhammedoğlu ve Muhammedkul Orınbayoğlu ile 1919 yılının 25 Martında esrarengiz bir şekilde Semerkant’tan kayboldu. Aradan bir hafta geçtikten sonra onların Karşı (şehri) yolu ile seyahate çıktıkları, fakat Karşı şehrinde Buhara hükûmeti tarafından yakalanıp hapsedildikleri, hatta şehit edildikleri yönünde şayialar çıktı. Bundan sonra da çeşitli haberler işitildi. Bununla birlikte Semerkant ahalisi, onların şehit

² Hacı Muin, “Müfti Mahmudhoca Hazretleri Kim edi”, *Ma’rifet Libâsıdaki Âzâdlık*, s. 136.

³ *Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı*, 1988 yılı 15 Nisan.

edildiklerine kanaat getirerek taziye merasimleri düzenleyerek kardeşlerini yâd ettiler.”⁴

Hacı Muin’in Müftü Mahmudhoca hazretlerinin nasıl şehit edildiği meselesi ile onun tarafından yazılan “Vasiyetname”sinin, önce 16 Eylül 1988’de Şerali Turdiyev tarafından, 1993 yılında ise C. Hidayberdiyev tarafından “Özbekistan Edebiyatı ve San’atı” haftalık gazetesi ile “Milliy Uyganış” (1993)ta yeniden yayımlanmasından sonra, bu konuda, 1922 yılında “İnkılâb” dergisinde yapılmış olan edebî tartışma yeniden başladı. Bu tartışmaya göre, “Behbûdî Efendi ile arkadaşları Şehrisebz’de yakalanmış, tahminen iki ay sonra Karşı şehrine gönderilmiş, orada zindanda birkaç gün yattıktan sonra şehit edilmişlerdir.”

Hacı Muin, 1921 yılının Mart ayında Buhara’dan gelen Hacımurad Hidayberdiyev’na istinaden, Behbûdî’nin, arkadaşları Merdankulı Şâmuhammedoğlu ve Muhammedkul Orınbayoğlu ile birlikte Karşı şehrinde Karşı şehrinin beyi Tağaybek tarafından şehit edildikleri hakkında malûmat vermektedir. Bu malûmata göre, Karşı şehrinin beyi, Behbûdî ile arkadaşları yakalandıktan sonra, onları huzuruna getirtip, “Sizler ne için yakalandınız?” diye sorar. Behbûdî, Beytullah’ı ziyaret etmek amacıyla Semerkant’tan ayrıldığını, fakat yolda Emir’in memurları tarafından “Cedit, kâfir ve casus” isnatlarıyla tutuklandıklarını söyler. Aradan bir müddet geçtikten sonra, güya emirden idam fermanı gelir ve Karşı şehrinin beyi de bu buyruğu yerine getirir.

Hacı Muin’in yazdığına göre, Behbûdî’nin feci ölümü hakkındaki söz konusu haber, 1921 yılının Mart ayında duyulmuş, fakat Fıtrat, Çolpan ve S. Aynî’nin Behbûdî’nin vefatına ithaf ettikleri şiirleri 1920 yılında yazılmıştır. S. Aynî, hatta bu mahiyette yazdığı bir şiirinin tarihini de “1920, 1 Nisan” diye açık bir şekilde kaydetmiştir. Öyleyse, Behbûdî’nin sadık dostları ve takipçilerinin, üstadın öldürülmesinin üzerinden bir yıl geçtikten sonra, yani 1920 yılının Nisan ayında bundan haberdar olduklarını söylemek mümkündür. Onlar, bu tarihi bilmeleri münasebetiyle, Behbûdî’nin ölümüyle ilgili sırrın bilinmesini ve cenazesinin nerede defnedildiğinin öğrenilmesini, öğrencilik borcu saymışlardır. Fıtrat’ın kendi şiirine “Behbûdî’nin Mezarını Aradım” diye ad vermesi, bir tesadüf değildir. Fakat bu şiiri okuduğumuz zaman şakirdinin üstadının mezarını bulup bulmadığı hususunda net bir bilgiyle karşılaşmıyoruz. Fakat şiirin aşağıda yer alan son mısraları bizi bu konuda düşünmeye mecbur etmektedir:

⁴ Bkz.: Saidov Halim, *Ma’rifet Libâsıdagı Âzâdlık*, s. 136-137.

Türkistanlı Ceditçi Mahmudhoca Behbûdî'nin Ölümü

<i>Bir darak tâpmâg'âch, birdan bir tikildi,</i>	Bir haber almak için, birden bakıp dikildi,
<i>Bâr küchni to'pladi,</i>	Bütün gücünü topladı,
<i>Zâlimning taxtini titratgan bir tâvush</i>	Zalimin tahtını titreten bir ses
<i>Qıchqırdi:</i>	Haykırdı:
<i>- Âtamning qabrini qay yerga yâshurding?!</i>	-Babamın kabrini nereye sakladın?!
<i>Bât so'yla!..</i>	Çabuk söyle
<i>Kirli tâc ko'b qo'rqdi bâtir tâvushdan,</i>	Kirli taç çok korktu güçlü sestem,
<i>Seskanib, titrab... yâshindi</i>	İrkilip, titreyip... saklandı
<i>Bir cavâb bermasdan.⁵</i>	Bir cevap vermeden.

Bu mısralardaki “zâlimning taxtı” (zalimin tahtı) ve “kirli tâc” (kirli taç) ifadeleri, kimi işaret etmektedir? “Buhara inkılâbı” henüz gerçekleşmediği ve Frunze komutasındaki kızıl askerlerin Buhara Emirliğini tarumar ediş plânı ise henüz şekillenip olgunlaşmadığı için Fıtrat bu ifadeleri yazarken, bizim kanaatimizce, Buhara Emirini ve Emirliği nazarda tutmuş olsa gerektir. Behbûdî'nin vefatının yedinci yılında basında Behbûdî'ye dair yazıların yayımlanması, Semerkant tiyatrosunda bu “asrın faciası” hakkında “Ma'rifet Kurbanları” adlı tiyatro eserinin sahnelenmesi ve nihayet 1926 yılında ise Karşı şehrine Behbûdî adının verilmesi, Şûra devletinin Türkistan Ceditçilerinin bu atasına büyük hürmet ile yaklaştığını göstermektedir. Bu hususlar, “Behbûdî kim tarafından öldürüldü?” sorusuna kısmen de olsa cevap mahiyetinde değerlendirilebilir.

Behbûdî nereye gitmek istiyordu?

Behbûdî'nin Karşı beyine Beytûllah'ı ziyaret etmek maksadıyla sefere çıktığı yönündeki cevapları, yakalanan bir kişinin bu durumdan kurtulmak için bulduğu bahaneden başka bir şey değildir. Eğer Behbûdî bu maksatla veya başka bir gizli iş sebebiyle yola çıkmış olsaydı, Semerkant'ta kalan “arkadaşları Sıddıkî, Aynî, Fıtrat, Münevver Kârî ve Ekâbir Mahdum” ile “oğulları Vedud Mahdum, Abdükâdir Şekürî” bundan mutlaka haberdar olurdu.

Behbûdî'nin nereye ve ne maksatla gittiğini, o günlerde, edibin meslektaşısı olan arkadaşları da, rakipleri de hep birlikte merak etmişlerdir. Özellikle Hacı Muin, bu konudaki düşüncelerini “Mehnetkeşler Tâvuşı” gazetesinin 8 Nisan 1920'de yayımlanan sayısında şöyle dile getirmektedir:

⁵ Fıtrat Abdurauf, *Tanlangan Eserler*, Taşkent, 2000, c. 1, s. 40.

“Müftü Mahmudhoca Behbûdî ile arkadaşlarının seyahatlerinin sırrı ve sebepleri, hiç kimseye malûm olmadı. Onlar bu seyahatten maksatlarının ne olduğunu hiç kimseye anlatmamışlar. Bunun hakkında halk arasında tahmine dayalı olarak birçok şey söylendi. ‘Bunlar hacca gidiyorlarmış.’ veya ‘Bunlar Hindistan’a gidip inkılâp yapacaklarmış.’ yahut ‘Bunlar Bolşeviklerin baskısından kaçmışlar.’ gibi. ... Kendi fikrimce, şöyle olsa gerek: Bolşevikler yüzünden Semerkant ve diğer Türkistan şehirlerinde pek çok düzensizlikler oldu. Müftü Mahmudhoca Behbûdî, bazı işleri mahallî hükûmete veya Taşkent’e gidip, maruza vererek ıslahat yaptırıp geldi. Osipov vakasından sonra, hiç kimse, hiçbir şeyi dinlemez oldu. Şûra Hükûmetinin hakikî programı ve Moskova’nın yanlış hareketi, Mahmudhoca ve Merdânkul’a malûmdu. Bunlar, muhtemelen Moskova’ya gidip, Türkistan’ın feci hâllerini merkezî hükûmete bildirip, ıslahatı plânlama amacıyla olsalar gerek. Orenburg yolunun kapatılmış olması sebebiyle Karşı yolu üzerinden Kafkasya’ya geçip, oradan Moskova’ya gitmek istemiş olabilirler. Bu adamları tanıyanlar bilirler ki, bunlar hak ve vatan menfaati için her türlü tehlikeyi göze alabilen yiğitlerdir. Herhâlde bizim bu fikrimiz, bir düşünce ve bir tahminden ibarettir.”⁶

Behbûdî, yukarıda belirtildiği üzere, 1918 yılında Müslüman Maarif Şûrasına müdür, yine aynı yılın 9 Mayıs’ında ise başkan olarak tayin edilmiştir. Bu günlerde söz konusu görevi münasebetiyle Semerkant’taki mektepleri çabucak teftiş edip, bu mekteplerdeki toplantılara da bizzat iştirak etmiştir. Fakat şovenizmin zehriyle zehirlenmiş olanlar, Behbûdî’yi hiç dikkate almaksızın ona karşı tahkir edici muamele göstermişlerdir. Bu mahiyetteki işlerle, Osipov ayaklanmasından sonra, Semerkant’ta Özbeklerin eğitim ve kültür değerleri, dinî inançları merhametsizce ayaklar altına alındı.

Bu yıllarda Türkistan’ın istiklâli için mücadele eden aydınlar, bir taraftan İngiltere, diğer taraftan da Türkiye gibi devletlerden askerî yardım almak istiyorlardı. Kendileri açısından Türkistan’ın Rusya’nın tasarrufundan kurtulmasını isteyen ve bundan menfaati olan devletler de ülkedeki muhalif gruplarla münasebet kurmak gayreti içindeydiler. Behbûdî’nin 1919 yılı Şubatında Taşkent’e gidip gelmesi de, bize göre, işte bu iki tarafın birbiriyle yakınlaşmasıyla ilgilidir. Onun maksadı, özellikle menfaat gözeten dış devletler ile alâka kurup, onlardan askerî, maddî ve manevî yardım almaktı.

Behbûdî, tahminimize göre, bu seyahat öncesinde Türkistan Muhtar Hükûmeti’nin kuruluşuna iştirak eden yol arkadaşlarıyla buluşmuştur.

⁶ Bkz.: Saidov H., *Ma’rifet Libâsıdaki Âzâdlık*, s. 135-136.

Türkistanlı Ceditçi Mahmudhoca Behbûdî'nin Ölümü

Bunlar iki gruba ayrılmışlardı. Behbûdî başkanlığındaki birinci grup Semerkant'tan; Muhtariyet Hükûmetinin askerî temsilcisi Ubeydulla Hocayev ve tanınmış eğitimci Saidnâsır Mircelilov'dan ibaret ikinci grup ise Taşkent'ten gizlice yola çıkıp Bakû'de buluşmak üzere anlaşmışlardı.

S. Mircelilov'un esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolmasından endişeye düşen ailesi, onun dost ve arkadaşlarına mektuplar yazarak, onlardan babaları hakkında bilgi vermelerini istemişlerdir. S. Mircelilov'un genç arkadaşı Hamza'ya yazılan mektuplardan birinde şöyle denilmektedir:

“Hürmetli Hamza, siz, ‘Saidnâsır evine gelmiş.’ diye bir mektup yazıp göndermişsiniz. Bu doğru değildir. Herkes her şeyi söylüyor. Eğer o gelmiş olsaydı, biz Hokant'a, Taşkent'e adamlar gönderip durur muyduk? Hiç kimse bizim durumumuzu düşünmüyor. Biz, Nâsır hakkında hiçbir haber alamadan, gözümüzden kanlı yaşlar dökerek gece gündüz endişeleniyoruz. Eğer Nasır gelmiş olsaydı, onu sizden saklayacak değildik; çünkü sizi düşman görmüyoruz... Keşke yaşıyor olsa, yanımıza gelse. Onu gözümüzle görsək, Allah'a binlerce şükür kılsak, az olur.”⁷

Bilindiği gibi S. Mircelilov bu sıralarda Bakû'ye ulaşmış olup, Behbûdî'nin gelmesini beklemektedir. Behbûdî, önceden belirlenen zamanda Bakû'ye gelmeyince, o da endişeye kapılarak Buhara ve Semerkant'taki arkadaşlarına mektuplar gönderir.

S. Mircelilov, 20 Aralık 1925'teki sorgulanması sırasında bu konuda şunları söylemiştir:

“Hokant Muhtar Hükûmeti dağıtıldıktan sonra, ben, halk meclisi azası ve (Muhtariyetin) hazinedârı olarak gizlenmeye mecbur kaldım. Önce Türkistan'daki evimde gizlendim, sonra Taşkent'te Kuropatkin caddesindeki evime geldim... Taşkent'de çok fazla kalmadan, Krasnovodsk üzerinden Kafkas'a vardım. Bu olay tahminen 1918 yılının Martında cereyan etti. Hokant Muhtariyetinin diğer azası Mustafa Çokay ise Rusya'ya gitti. Âbidcan Mahmudov da bu yolu takip etti. Ben ise, Krasnovodsk üzerinden doğrudan Astrahan'a varıp, oradan Moskova'ya yöneldim. Ben burada Mahmudov'la buluşup, onunla birlikte bir otelde kaldım... Mahmudov, kendi ticarî işleriyle meşgul oldu. Ubeydulla Hocayev'in nerede olduğunu bilmiyordum. Sonra kendisinden işittim ki, Taşkent'te gizleniyormuş. Ben Moskova'dan Kiev ve Odesa üzerinden İstanbul'a vardım. İstanbul'a vardığımda, 1918 yılının yaz aylarıydı. Bu sırada yönetimin başında Enver Paşa bulunuyordu. Ben otelde kaldım. O sıralarda Nuriddinbek

⁷ Hamza Hekimzâde Arxivining Katalogu, Taşkent, 1991, c. 2, s. 309.

Hudâyarhanov ile Gâzi Yunusov (Tatar) da İstanbul'daydılar. Ben İstanbul'dayken Sadriddinhan da yalnız kendisi geldi. Şerali Lapin'i de, Nuriddinhoca Musabâyev'i de orada görmedim. Bu seyahatim sırasında İstanbul'da birkaç ay kalıp, daha sonra Batum üzerinden İngilizlerin işgal ettiği Bakû'ye gelip döndüm.”⁸

S. Mircelilov ile yukarıda adları zikredilen mücadele arkadaşları, Bolşeviklerin baskısından kaçtıkları için değil, bilâkis onlara karşı mücadeleyi başka bir cephede devam ettirmek ve dışarıdan yardım almak maksadıyla Türkiye'ye gitmişlerdir. Aksi hâlde S. Mircelilov Bakû üzerinden tekrar Taşkent'e dönüp gelmemiş ve aradan belli bir zaman geçtikten sonra da yeniden Türkiye'ye gitmemiş olurdu. Tahminimize göre, S. Mircelilov ile mücadele arkadaşları, İstanbul'da, Türkistan'daki hürriyet hareketine yardım etmesi mümkün olan kişilerle buluşmuşlardır. S. Mircelilov, Türkiye'de üzerinde çalışılarak oluşturulan plâna uygun olarak Taşkent'e dönüp gelmiştir. Taşkent'te bir taraftan Behbûdî gibi hürriyet fedaileri, diğer taraftan da Beyli gibi İngiliz teşkilâtlarının temsilcileri veya onlara yakın şahıslarla buluşmuştur. Bu buluşmalar sırasında, Behbûdî'nin son seferiyle ilgili meselenin de muhakeme edilmiş olması mümkündür.

S. Mircelilov, Taşkent'e dönüp geldikten sonra, Türkistan'a giderek iki hafta kadar ailesiyle birlikte kalmış, sonra Taşkent'e dönmüştür. Bundan sonra, önce Eski Buhara'da, sonra da Hokant'ta bir hafta kalıp tekrar Krasnovodsk üzerinde Bakû'ye ulaşmıştır. Bakû'de ise bir ay kalmıştır. Bize göre, onun Bakû'de Behbûdî grubu ile buluşması ve onlarla birlikte Türkiye üzerinden İtilâf devletlerinin temsilcileri ile buluşmaya gitmeleri gerekiyordu.

S. Mircelilov, Behbûdî'nin belirlenen süre içerisinde Bakû'ye gelememesinden dolayı endişeye kapılmıştır. Bu sebeple, yukarıda da belirtildiği üzere, Buhara ve Semerkant'taki dost ve arkadaşlarına müracaat ederek, Behbûdî'nin âkıbeti hakkında bilgi vermelerini istemiştir. Behbûdî'nin, Türkiye vatandaşı olması sebebiyle sağ kalabilen tek mücadele arkadaşı Naim Efendi Bakû'ye ulaşınca, S. Mircelilov korkunç faciayı öğrenmiş, bunun üzerine İstanbul'a Behbûdî olmadan gitmeye mecbur kalmıştır.

Gâzi Âlim Yunusov, bu günlerde Nuriddinbek Hudâyarhanov ile birlikte İstanbul'da Türkistanlı arkadaşlarını beklemektedir. Gâzi Âlim

⁸ Sorgulama tutanaklarından.

Türkistanlı Ceditçi Mahmudhoca Behbûdî'nin Ölümü

Yunusov, 25 Aralık 1937 tarihinde sorgu memurunun kendisinden Türkiye'ye hangi maksatla gittiğini sorunca, şu cevabı vermiştir:

“Ben, Nuriddinbek Hudâyarhanov ile birlikte hem Türkiye hükûmeti, hem de İttihat ve Terakki Partisi ile görüşmeye ve onlardan Türkistan'ı Şûra Rusyasından ayırmak mücadelemize yardım ve tavsiyeler almak için gittim. Ben, müzakere temsilcisi Azizbek vasıtasıyla Talat Paşa'ya müracaat ettiğim zaman o, benimle beraber Saidnâsır Mircelilov'a, Türkistan'ı Şûra Rusyasından kurtarabilme meselesini Milletler Cemiyetinin önüne getirmek gerek, dedi ve bunun için Cenova'ya gitmemiz yönünde maslahat verdi.”

G. Â. Yunusov'un yine sorgulama sırasında söylediklerine göre, Talat Paşa, Türkistanlılara yardım konusunda sadece Köprülüzâde'yi kılavuz olarak görevlendireceğini söylemiş, fakat Türkistanlılar Cenovaya gitmeye razı olmamışlardır.

S. Mircelilov ile G. Â. Yunusov'un sorgulanmalarıyla ilgili belgelerde, onların Türkiye'ye gitmekten maksatlarının ne olduğunu aydınlatıcı başka bir bilgi bulunmamaktadır. Her iki muhtariyetçi de Türkistan'ı Bolşeviklerden âzat etmekle ve özellikle Behbûdî'nin son seyahati ile ilgili maksat ve plânlarını itiraf etmişlerdir.

Behbûdî'yi kim öldürdü?

Son yıllarda, Behbûdî'nin ölümüne dair gizli kalan bilgileri öğrenmek konusu ile yakından ilgilenen ve makaleleri yayımlanan gazeteci ve edebiyat tarihçisi Halim Sayid'in yazdığına göre, Behbûdî'nin kayboluşu hakkındaki ilk resmî haberler, onların gitmesinden bir ay sonra “Mehnetkeşler Tâvuşu” gazetesinin 23 Nisan ve 20 Kasım 1919 tarihli nüshalarında yayımlanmıştır. Son haberde, aşağıdaki dikkate değer bilgiler yer almaktadır:

“Temirhan Efendi'nin (Halim Sayid'in yazdığına göre, Birinci Cihan Savaşı arefesinde İstanbul'a okumaya giden Semerkantlı- N. K.) verdiği bilgiye göre, Behbûdî Efendi'nin Semerkant'tan ayrıldığı ve Buhara idaresi tarafından tutuklandığı yönündeki haber Bakû'de duyulunca, orada bulunan Saidnâsır isimli zat, bir bahane ile Buhara'dan Behbûdî hakkında bilgi isteyerek onun serbest bırakılması için teşebbüste bulunmuştur. Fakat bu konuda Buhara'dan hiçbir haber alamamıştır. Bu haber de bundan bir süre önce Moskova'dan gelip ‘İştirakiyyun’ gazetesinde ‘Behbûdîy Efendi Kafkasda eken’ [Behbûdî Efendi Kafkas'taymış] diye haber veren İ. M. Efendinin yazısı da, Hariciye Başkanlığı aracılığı ile Ülke Müslüman Bürosunun Behbûdî Efendi hakkında sorduğu soruya Buhara Hükûmetinin

Naim KARİMOV

verdiği ‘Mahmudhoca Behbûdî’yi hapisten çıkarıp serbest bıraktık.’ cevabı da şüpheli haberler arasındadır.”⁹.

Burada da kaydedildiği gibi, Ülke Müslüman Bürosu Behbûdî’nin âkıbeti hakkında bilgi verilmesini istemiş, bunun için Hariciye Başkanlığı vasıtasıyla Kuşbegi’ne müracaat etmiştir. Fakat Kuşbegi’nden hemen cevap gelmemiş ve Ülke Müslüman Bürosu, RSFSR’nin Buhara Emirliğindeki temsilcisinden bu meselede yardımcı olmasını rica etmiştir. Söz konusu temsilci de bu yılın 4 Ağustosunda Kuşbegi’ne müracaat ederek Behbûdî hakkında bilgi verilmesi için mektup yazmıştır. Temsilci mektubuna cevap alamadığı için 14 Ağustosta Kuşbegi’ne aşağıdaki mektup ile ikinci defa müracaat etmek mecburiyetinde kalmıştır:

“RSFSR

Rusya ve Türkistan Cumhuriyetleri Muhtar vekili

19 yılı 14 ağustos

Nu.: 3004

Muhterem Kuşbegi

Usmânbek Bey Vezire

Dostluk hürmetine binaen siz muhterem Kuşbegi’nden 4 Ağustosta 2754 numaralı mektupla Behbûdî’nin hapsedilme sebebi hakkında istediğim bilginin acele olarak gönderilmesi hususunda emir vermenizi rica ediyorum.

Size sıhhat ve selâmetlik, Emir Cenâb-ı Alilerine iyilik diliyorum.

Buhara Hanlığındaki Muhtar Vekil

Divan Yönetim Başkanı adından (imza)”¹⁰.

Kuşbegi, fevkalâde yetkili temsilcinin bu mektubuna şu cevabı göndermiştir:

“*Buhara hanlığındaki Muhtar*

Buhara Kuşbegi’nin 17 Ağustostaki 775 sayılı mektubu (nüshası)

⁹ Halim Sayid, “Mecburiy ‘Hac’ Tafsilâtları”, *Özbekistan Edebiyâtı ve Sanatı*, 14 Nisan 1995.

¹⁰ Özbekistan Merkezi Devlet Arşivi, 1-126. Fond, 2004. iş, 4. varak.

Türkistanlı Ceditçi Mahmudhoca Behbûdî'nin Ölümü

Sizin, 1919 yılı 10 Temmuzunda 2560 sayılı Mahmudhoca Behbûdî, Mulla Muhammed Orunbayev ve Merdankul Şâmuhammedov'a dair mektubunuz münasebetiyle ben Karşibegi'ne onların hapse alınış sebepleri [hakkında] bilgi verilmesini emrettim. Zikredilen bey, bana bu şahısların ahali arasında isyan çıktığı sırada hududu geçmek istediklerini haber verdi. Huduttaki nöbetçiler onları yakalayıp, Beyin huzuruna getirmişler. Sorgulandıkları sırada anlaşmış ki, seyyahlar secde kılmak için Mekke'ye gitmek arzusundalarmış. Netice olarak, zikredilen bey onları yakalamış ve bu hususta Emir cenaplarına haber vermiş. Cenab-ı âlîlerinin icâzetleriyle zikredilen seyyahların kendi yollarına devam etmelerine ruhsat verilmiştir. Bundan sonra onlar, Beyin verdiği habere göre, tutuldukları hapisshaneden ve Karşı Beyliğinden serbestçe çıkıp gitmişlerdir.

Buhara Kuşbegi

Onaylayan: Bölüm müdürü (imza)''.

Söz konusu cevabî mektubun altında, bunun Taşkent'te, Türkistan Haricî İşler Teşkilâtı tarafından 1 Eylül 1919 tarihinde alındığı kaydedilmiştir.

Şimdi tekrar 1918 yılı Mart ayındaki kanlı olaylara dönelim:

Utaç verici mağlûbiyet sebebiyle korkuya kapılan F. Kolesov, barış yapılması için Emir'in huzuruna Çar memurlarından Vdenskiy ile Haydar Hacı Mirbadalov'u elçi olarak gönderir. Emir de Kolesov'un teklifine cevaben Feyzulla Hocayev, Fıtrat ve Abduvâhid Burhanov'un yakalanıp teslim edilmesi hâlinde¹¹ Türkistan hükûmeti ile barış yapmaya razı olacağını bildirir.

Görülüyor ki, Buhara Emirinin öç almak ve cezalandırmak istediği Yaş Buharalılar arasında Behbûdî'nin adı yer almamaktadır. Behbûdî, bu sırada Emir'in değil, bilâkis Şûra hâkimiyeti ve bu hâkimiyetin Türkistan'daki rehberleri için önde gelen bir insandı.

Böylece Kuşbegi, Behbûdî'nin Karşı hapisshanesinden âzat edildiğini söyleyerek onun Buhara Emirinin buyruğu ile katledildiğine dair iddiayı reddetmiş olmaktadır.

Şu husus malûmdur ki, 1920 yılının Mart ayında Behbûdî'nin ölümünün tafsilâtı şekilde araştırılması için yedi kişilik bir komisyon kurulmuş, Behbûdî'nin taziye merasimi ve ailesine yardım için de 90 bin

¹¹ Yazının sahibi Naim Karimov'un dikkat çekmek istediği ifadeler, metinde koyu dizilmiştir.

som kadar da yardım toplanmıştır. (Bu konu ile ilgili bilgiler ve komisyon raporu “Mehmetkeşler Tavuşu” gazetesinde yayımlanmıştır.)

Halim Sayid, “Komisyonun bu sonuç raporu, birçok sırrı açığa çıkarması bakımından büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü, Behbûdî'nin Türkistan'dan gitmesinden önceki vaziyeti ve yaptıkları bize karanlık idi. 1918 yılının Haziran ayında ‘Hürriyet’ gazetesinin yayımı durdurulunca, gazete ve dergilerde Behbûdî'nin makaleleriyle karşılaşmıyoruz. Onun sessizliği ne zamandan beri ‘zehir tilegen muhit’ten [zehir dilediği muhit] (Çolpan) haber verse de, bu muhiti ifşa eden bir tarihî belgeye tesadüf edemedim. Tabii, 1918 yılından 1919 yılı Martının sonuna kadar Semerkant'ta neler cereyan etti? Bu hususta komisyonun ‘Mahmudhoca Behbûdî hazretlerinin kısaca terceme-i hâli’ başlıklı yazısını okursak mesele aydınlanır.”¹² diye yazmaktadır.

Halim Sayid bu hususları dile getirdikten sonra, Behbûdî'nin 1918 yılında Müslüman Maarif Şubesine müdür olarak görevlendirildiğini, fakat şovenistlerin aşağılamaları yüzünden istifa ettiği hakkında “Hülâsa” (sonuç raporu)dan alınan bilgiyi aktarmakta ve şöyle devam etmektedir:

“Behbûdî, ‘Hurşid’ gazetesinde on yıl önce yazdığı makalesinde, sosyalistlerin idarenin başına gelmesi hâlinde, hangi durumların ortaya çıkacağını söylemişti. Daha sonra Behbûdî'nin bu sözleri, adının tamamen unutulup gitmesine esas oldu. Özellikle, M. Vahabov'un ‘Özbek Sosyalistik Milleti’ (Taşkent, 1960) kitabında şu ifadeleri okumak mümkün: Behbûdî'nin fikrine göre, Sosyalistlerin programı İslâm'a mugayir olduğu için, Müslüman emekçileri bu partiden kaçırmak gereklymiş. Behbûdî, onların programı, henüz gerçekleştirilmesi mümkün olmayan hayallerden ibarettir, diyor. Eğer bir felâket olur da onların programı gerçekleştirilirse, kıyamet kopacaktı. (s. 211)”¹³

Aradan kırk yıl geçtikten sonra, mahallî halkın arasından çıkan bir Şûra tarihçisi Behbûdî'yi böylesine itham ederken, onun 1919 yılındaki seferi sırasında Buhara Emirinin adamları tarafından yakalandığına veya kendilerinin öldürmediğine inanmak mümkün müdür?!

Meşhur edebiyat âlimi İzzet Sultan, ilmî çalışmalarına Fıtrat'ın rehberliği altında başlamıştır. İzzet Sultan bir gün, Behbûdî'nin ölümünden bahis açıldığı sırada bize şunları söylemişti: “Fıtrat, Behbûdî'nin ölümünden Buhara Emirini değil, bilâkis Türkistan'daki Şûra hâkimiyetini suçlu sayar

¹² Halim Sayid, *a.g.e.*

¹³ Halim Sayid, *a.g.e.*

Türkistanlı Ceditçi Mahmudhoca Behbûdî'nin Ölümü

ve huzurlu zamanlar geldiğinde işte bu hakikatin ortaya çıkmasını isterdi. Onun söylediğine göre, Behbûdî'yi GPU casusları yakalayıp Buhara Emirinin cahil adamlarına teslim etmişlerdir. Fıtrat'ın söylediğine göre, Şûra devletinin Behbûdî'yi Emir vasıtasıyla öldürtmekten gayesi, bir taraftan 'Yaş Buharalılar'da Emire yönelik kahr ve nefret hissi uyandırmak, diğer taraftan da 'Yaş Buharalılar'ın yardımıyla Buhara Emirine karşı ayaklanmayı başlatarak emirliği ortadan kaldırmak ve Şûra hâkimiyetine dâhil etmektir."¹⁴

Behbûdî'nin feci ölümünün sebeplerinin Fıtrat tarafından ortaya konulan bu yönü, bize göre, hakikate oldukça yakın görünmektedir.

Sonuç olarak, dış ülkelerde yayımlanan dergilerinin birinde Behbûdî'nin ölümü münasebetiyle şu ifadeler yer almıştır:

“Behbûdî'nin teşebbüslerinden haberdar olan Türkistan Millî Teşkilâtı, kendi ümitlerini onun hareketlerinin muvaffakiyetle neticelenmesine bağladı. İş ve istekler, Behbûdî'nin beklediği gibi çıkmadı. O, Karşı şehrinde kendi vazifelerini yerine getirme gayretindeyken, kızıl Rusya'nın Buhara elçiliğinin hizmetçisi Utkin vasıtasıyla Emir tarafından yakalandı. Behbûdî, Emir Karşı şehrindeki valisi Nuriddin Âgalik tarafından 25 Mart 1919 tarihinde vahşi bir şekilde öldürüldü. Behbûdî 'Ceditçi' diye suçlanıp, Emir emri ile öldürüldü. Bu bir sırdı. Hakikatte ise Behbûdî'nin bu durumu, Emir vasıtası ile Rus Bolşeviklerinin Sovyet Birliği lehinde bir araya getirilmelerinde belirlendi. Bunu eski Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'nin askerî sorumlusu Osipov, 1919 yılında Buhara'ya kaçtığı sırada Yaş Buharalılar Cemiyetinde verdiği beyanatında dile getirmişti. Türkistan halkı bu usûlle bundan 31 yıl önce kendisinin büyük cemaat ve siyaset hâdiminden ayrıldı.”¹⁵

Bu yeni bilgi de Fıtrat'ın “Şûra hâkimiyeti, Behbûdî'yi Buhara Emirinin eliyle öldürtmüş,” sözlerini doğruluyor olabilir.

Yeniden komisyonun raporuna dönelim... “Osipov vak'asından sonra Semerkant'ta büyük yağma ve haksız yere hapsedmeler başladı. Halkın dinî hassasiyetleri aşıldı. Behbûdî 'Bu işlere bir çare bulunabilir mi?' diyerek 1919 yılının Şubat ayında Taşkent'e gitti, fakat bu seferden hiçbir netice elde edemedi. Bundan sonra hiç kimseye söylemeden, meslektaşları ve fikir arkadaşları ile birlikte 1919 yılının 24 Martında, esrarengiz bir şekilde Semerkant'tan kayboldu. Aradan bir hafta geçtikten sonra, onların Karşı yolu üzerinden sefere çıktıkları ve Karşı şehrinde Buhara hükûmeti

¹⁴ İzzet Sultân'ın 70- 80. yıllardaki sohbetlerinden.

¹⁵ *Millî Türkistan* dergisi, 1950, S. 66, s. 23.

tarafından tutuklanıp hapse atıldıkları söylentisi çıktı. Bundan sonra pek çok muhtelif haberler işitildi.”¹⁶

Buna göre de Behbûdî 1919 yılının 25 Martında Semerkant’tan yol arkadaşları ile gizlice sefere çıkıp, bir haftalık seyahatin sonunda, 1-2 Nisan günleri Karşı şehrine ulaşmış ve yakalanmıştır. Komisyon üyeleri tarafından tespit edilen bu bilgiler, Hacımurad Hudayberdioğlı’nın, “Behbûdî Efendi ve yol arkadaşları önce Şehrisebz’de yakalanmış, tahminen iki ay sonra Karşı şehrine gönderilip, burada da bir süre hapiste tutulmuş, sonra şehit edilmiş,” yönündeki haberi doğrulamamaktadır.

Genel olarak “Vasiyetname”ye inanmak mümkün müdür? Hacı Muin’e Behbûdî’nin ölümü hakkında bilgi getiren Hacımurad cenabları, kimdir? Aynı şekilde, güya ona Behbûdî’nin ölümü hakkındaki tafsilatı nakleden Sâdıkcın kimdir?

Evvelâ belirtmek gerekir ki, Behbûdî’nin kaybolması ve meçhûl âkıbeti hakkındaki ilk haber, “Mehnetkeşler Tâvûşu” gazetesinin 23 Nisan 1919 sayısında yayımlanmıştır. İkinci haber de yine bu gazetenin 20 Kasım 1919 tarihli sayısında çıkmıştır. Bu iki tarih arasındaki süreçte, yukarıda belirtildiği üzere, resmî idareler tarafından Behbûdî’nin bulunulması için teşebbüslerde bulunulmuştur. “Vasiyetname”de dile getirilen “yoldaşlar” ve “yiğitler”in bu sürecin devamında üstatlarının âkıbeti ile ilgilendiklerine dair bir malûmat da bulunmamaktadır. S. Aynî, Fıtrat ve Çolpan’ın, Behbûdî’ye ithaf edilen şiirlerinden, onların, üstadın vefatının üzerinden henüz bir yıl geçmeden onun kabrini aradıkları anlaşılmaktadır.

Aynı günlerde, yedi kişilik bir araştırma komisyonu kurulmuş ve bu komisyon Behbûdî’nin vefatıyla ilgili tafsilatı tespit etmek maksadıyla elinden gelen her şeyi yapmaya çalışmıştır. Behbûdî’nin vefatının üçüncü yılı münasebetiyle “Zerefşan” gazetesinin 25 Mart tarihli sayısında çıkan Hacı Muin, A. Azamat, A. Azimî ve Nihânî müstear isimli yazarların Behbûdî hakkındaki makaleleri ile “İnkılâb” dergisinin 1. sayısında da yukarıda ifade edilen “Vasiyetname”, Hacı Muin şerhleriyle birlikte yayımlanmıştır.

Şimdi de Hacımurad Hudayberdioğlı’na gelelim... Hacı Muin’in yazdığına göre, Hacımurad cenabları, Buhara inkılâbı başladığı gün, yani 28-29 Ağustos 1920 tarihinde, Semerkant’tan hükûmet tarafından bir memuriyet ile Şehrisebz ve Kitâb taraflarına gönderilmiş, oradan da yine bir görevle Karşı şehrine geçmiş ve buralarda 6-7 ay (demek ki, 1921 Mart- Nisan

¹⁶ Halim Sayid, *a.g.e.*

Türkistanlı Cedidçi Mahmudhoca Behbûdî'nin Ölümü

aylarına kadar- N. K.) hizmet etmiştir. Hacı Muin'in ifade ettiği dönemde, Baysun ve Şehrisebz'de M. Monstrov komutasındaki Rus birliği, Şûralara karşı baş kaldıran Emir'in askerlerine karşı savaşa başlamış ve onları 21 Aralık 1920'de hezimete uğratmıştır.¹⁷ Hacımurad, işte bu askerî birlikte hizmet etmiştir.

Hacı Muin'in yazdığına göre, Karşibegi'ne bir süre kâtip olarak hizmet eden Ferganalı 17 yaşındaki Sâdıkcan'ın Hacımurad'a anlattıklarına nazaran güya Behbûdî ve arkadaşları Şehrisebz'de yakalanmış, Buhara Emirinden Karşibegi'ne onları öldürmesi hakkında emir gelmiş ve Behbûdî öldürülmeden bir süre önce Ahmet vasıtasıyla kendisine bir vasiyetname yazıp vermiş. Hacı Muin, vasiyetnamenin âkıbeti hakkında da şu bilgiyi vermektedir: “Hacımurad Cenablarının söylediğine göre, mezkûr Sâdıkcan 21 Aralık 1920 tarihinde, Emir'in askerlerinin hezimete uğradığı gün, Emir tarafından Şehrisebz, Kitâb ve Guzar taraflarında alevlenen olaylar devam ederken isyancılar tarafından Şehrisebz'de öldürülmüş, böylece Sâdıkcan'ın yazdığı vak'a ve vasiyetnamenin asıl nüshası da bu sırada kaybolup gitmiştir.”¹⁸

Eğer Sâdıkcan diye birisi hakikaten yaşamış ve Karşibegi'ne kâtiplik yapmışsa, o Şehrisebz'de Emir'in ordusunda Kızıllara karşı mücadele etmiş ve Hacımurad'ın hizmet ettiği Kızılordu askerleriyle savaş sırasında ölmüştür.

“Vasiyetname” ilk defa “Mehnetkeşler Tâvuşu” gazetesinin 29 Mart 1921 tarihli sayısında yayımlanmış olup, burada, “Hacımurad Efendinin kendisi de mezkûr vakitte 15 adamı ile birlikte yakalanmıştır. Lâkin bunları sonraki Şûra hükûmetinin askerleri gelip kurtarmış ve isyancılarla Emir'in adamlarını mahv u perişan etmişler.”¹⁹ şeklindeki bir malûmat da yer almaktadır. Fakat her nedense, “İnkılâb” dergisi bu sözleri çıkarmıştır.

Edebiyat tarihçisi Sâlih Kâsimov, 1960-1970'li yıllarda, Behbûdî ve onun ölümünün tafsilâtından haberdar olan kişilerle görüşerek, “Behbûdî ve Cedidcilik” adlı makalesinde naklettiği şu bilgileri tespit etmiş: “... Buhara Halk İnkılâbının zaferinden sonra, yani Behbûdî'nin gizlice öldürülmesinin üzerinden bir yıldan biraz fazla zaman geçince, Karşı şehrinde Kızılorduda hizmet eden Semerkantlı Hacımurad Hudayberdiyev, yerli ahali arasında Behbûdî'nin katledilişinden haberdar kişilerin hatıralarını dinlemiş ve

¹⁷ Bkz.: *Pobeda Oktyabrskoy Vlasti v Srendey Azii i Kazaxstane*, Taşkent, 1957. s. 594.

¹⁸ “Vasiyetnâme”, *Özbekistan Edebiyatı ve San'atı*, 16 Ekim 1988, (yay. haz. edebiyat tarihçisi Şerali Turdiyev)

¹⁹ Halim Sayid, “Mecburiy ‘Hac’ Tafsilâtları”, aynı yer.

Semerkant sovyetini de bu konu hakkında bilgilendirmiştir. Bilinen parti ve devlet teşkilâtları tarafından bu husus araştırılınca, bütün Türkistan'da matem geceleri düzenlenmiş, süreli matbuatta Rus ve Özbek dillerinde Behbûdî'nin faaliyeti hakkında makaleler basılmış, onun 'Pederküş' piyesi sahnelenmiştir.²⁰

Bu ifadelere ilâve olarak şunu da söylemek gerekir ki, Hacımurad, Behbûdî'nin ölümü hakkında "Ma'rifet Kurbanları" piyesini yazmış ve bu piyes Halim Sayid'in tespitine göre, 1920 yılının sonu veya 1921 yılının başlarında sahnelenmiştir.

Eğer Sâlih Kâsimov'un mezkûr sözlerine dikkat edilecek olursa, Sâdıkcan'ın hiçbir zaman "Vasiyetname"de geçmediği görülür. "Ma'rifet Kurbanları" piyesindeki Behbûdî'nin ölümü öncesindeki monologu ise, bize göre, Şûra idaresinin gizli faaliyetleri ve Behbûdî'nin "vasiyetname"si olarak duyurulmuştur. Şayet bu "vasiyetname"nin tek bir cümlesi doğru olsaydı, bize göre kutsal bir belge olarak Behbûdî'nin S. Aynî, Fıtrat, Çolpan gibi sadık dostları ve şakirtlerinin eserlerinde de dile getirilmiş olurdu.

Behbûdî nereye defnedilmiş?

Hacı Muin'in "Vasiyetname"ye yazdığı şerhlerinde bu hususa dair şu bilgiler yer almaktadır: "Bu vasiyetnameden 3-4 gün sonra, Bey, Behbûdî Efendi, yol arkadaşları ve Ahmet'in (beyin kâtiplerinden biri) öldürülmelerini emretmiştir. Bunun üzerine onlar zindanın yanındaki saray bahçesine götürülmüşlerdir. O sırada kendilerine, öldürülecekleri bildirilmiş ve kendileri için bu bahçede dört mezar kazdırılmıştır. Sonra Behbûdî Efendi ile yol arkadaşları abdest alıp, namaz kılmak istemişler. Fakat merhametsiz cellât, yardımcılarıyla birlikte aceleyle gelip onların namaz kılmasına fırsat vermeden ilk önce seccadesinin üstündeki Behbûdî hazretlerinin başını kesmiş. Bu durumu görünce Merdankulu, Muhammedkulu ve Ahmed Efendiler tevhit ve şehadet getirerek kendi ölümlerini beklemeye başlamışlar. Ondan sonra cellât onların da birer birer başlarını kesmiş. Daha sonra beyin hizmetkârları mezkûr şehitlerin naaşlarını götürüp, şehitlerin kendilerine kazdırdıkları mezarlara gömmüşler ve yerleri bilinmesin diye mezarların üzerini toprak seviyesinde bırakmışlardır."²¹

²⁰ *Özbekistan Edebiyatı ve San'atı*, 19 Ocak 1990.

²¹ "Vasiyetnâme", *Millî Uyğâniş*, Taşkent 1993, s. 126-127.

Türkistanlı Ceditçi Mahmudhoca Behbûdî'nin Ölümü

1920 yılının Mart ayında kurulan yedi kişilik komisyonun dışında, aynı yılın 27 Eylülünde Semerkant'taki eski şehir kültür ve eğitim teşkilâtının olağanüstü toplantısında da beş kişilik bir komisyon daha kurulmuştur. Bu yeni komisyona, Buhara'da ve diğer yerlerde tahkikat yaparak katilleri bulmak ve hapsedmek, merhumların cesetlerini bulup Semerkant'a getirmek vazifesi verilmiştir. Olağanüstü yetkiler verilen bu beş kişilik komisyona Mirza Abdukayum Şirinbayev (inkılâp mahkemesi başkanı), Ergeş Âripbayev, Rabbimkul Sâlihov (inkılâp mahkemesi üyeleri), Kokanbay Abduhâlikov ve Abdumecid Zâkirî'den başka iki de gizli casus dâhil edilmiştir. Aynı yılın Kasım ayında ise Semerkant gençleri de bir komisyon kurarak Buhara Halk Cumhuriyetinin yardımıyla Karşı şehrine göndermişlerdir. Fakat "Karşı şehri idarecileri" çalışma imkânı vermedikleri için bu komisyonlardan hiçbiri görevlerini yerine getirememiştir. "Müsâfir" müstear isimli müellifin (S. Aynî) yakın zamanlarda genç araştırmacı Nilüfer Namazova tarafından yayımlanan "Müfti Mahmudhoca Behbûdî ve refiklerinin alındı öçleri" adlı makalesinde, bizi ilgilendiren meseleye dair şöyle bir bilgi verilmiştir:

"Mahmudhoca Behbûdî efendinin kabri bugün bulunarak üstüne heykel dikilmiştir.

Behbûdî ile arkadaşları hapisanede öldürülmüş ve hapisanenin istasyona bakan tarafında aynı mezara gömülmüşlerdir. Behbûdî ve dostlarının kabirlerinin bulunmasında ve üstüne heykel dikilmesinde, Karşı Vilâyet İcra Komitesi ile vilâyet yönetiminin başında bulunan Cora Zâkirî ve Nazarif hazretleri çok gayret göstermişler."²²

Bu haber "Buhârâ Ahbârî" gazetesinin 3 Ekim 1923 tarihli sayısında yayımlanmıştır. Bu sansasyonel haberden sonra da Behbûdî ile arkadaşlarının nereye defnedildikleri meselesi bugüne kadar çözülememiştir.

Çolpan, Behbûdî'nin hatırasına ithaf ettiği şiirinde, konu ile alâkalı olarak şu mısraları yazmaktadır:

<i>Emelimniñ yulduzikim, köz tikdi</i>	<i>Emelimin yıldızı ki, göz dikti</i>
<i>Qara, cirkenç, ölim kâni - yerlerge.</i>	<i>Siyah, iğrenç, ölüm kaynağı- yerlere</i>
<i>Savâl berdim: "Yokatganim qayda?"-</i>	<i>Sordum: "Kaybettiğim nerede?"</i>
<i>deb</i>	<i>deyip</i>
<i>Özimni ham yutmak bolgan erlerge²³.</i>	<i>Kendimi de yutmak isteyen kişilere.</i>

²² *Mehnetkeşler Tâvûsı*, 8 Temmuz 1920.

²³ *Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya*, c. 32, Moskova, 1955, s. 101.

1920 yılında yazılan bu şiirde, Behbûdî'nin mezarını aramanın ne kadar zor bir iş olduğunu Çolpan açıkça dile getirmiştir. Bundan da anlaşılacağı üzere, Behbûdî'nin kabrini aramak, Buhara Emirliği sona erdikten sonra da sıkıntılı olmuş ve bu işe 1920'li, 1930'lu yıllarda da imkân verilmemiştir. Buna göre, Behbûdî ile arkadaşlarını mahveden kâtil aslında bellidir. Bu, 1937 yılında Karşı şehrinden ve birçok okuldan "Behbûdî" adını silerek kanlı yapısını gösteren müstebit Şûra hâkimiyetidir.

Behbûdî nereye gidiyordu?

Büyük "Şûra Ansiklopediyası"nda yer alan malûmata bakıldığında, Türkistan Muhtar Hükûmetinin önde gelenleri, Bolşevizme karşı mücadelelerine yardım etmesi talebiyle ABD Cumhurbaşkanı W. Wilson'a müracaat ederler. Wilson da Şûra Rusyasında mücadele eden bütün muhalif gruplara mektuplar göndererek liderlerini Şehzâde adalarında (İstanbul'un önündeki Prens adaları) toplanacak olan konferansa davet eder. Virginia Üniversitesi'nin arşivindeki kayıtlara göre, Wilson'un konu hakkındaki mektubu, 22 Ocak 1919'da yazılmış ve radyo vasıtasıyla da ilân edilmiştir. Mektuba göre, Rusya'daki muhalif güçlerin temsilcileri ile beraber Sovyet Rusya yöneticileri de Şehzade adalarında yapılacak olan bu konferansa davet edilmiş, fakat Rusya bu teklifi reddetmiştir.

Tahminimize göre, Mahmudhoca Behbûdî ve S. Mircelilov, diğer yol arkadaşları ile birlikte bu konferansa iştirak etmek için 1919 yılının Mart ayında yola çıkmış olmalıydılar. Gizli arşivlerdeki bu dönemle ilgili belgeleri ciddi şekilde inceleyen M. Vahabov ise başka bir fikir ileri sürmektedir. Vahabov, eserinde bu konu hakkında şunları yazmaktadır:

"Paris'te Versay Konferansı devam ettiği sırada Millî İttihad Teşkilâtının tevdi ettiği göreve uygun olarak mahallî milliyetçilerden bir grup Paris'e gönderildi. Behbûdî ile Merdankul, Buhara üzerinden İran'a geçip, oradan da Paris'e gitmek maksadıyla yola çıktılar. Onları Buhara Emiri Karşı şehrinde yakaladı ve öldürdü."²⁴

Bu iki farklı kanaatin ortak noktası, Mahmudhoca Behbûdî'nin arkadaşları ile beraber Özbekistan'ın Bolşevik esaretinden kurtarılması için çare aramak üzere Avrupa'ya doğru yola çıkmış olmalarıdır. Bu husus, Behbûdî'nin kimler tarafından katledildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

²⁴ Vahâdov M., *Özbek Sotsialistik Milleti*, Taşkent, 1960, s. 323.

Türkistanlı Ceditçi Mahmudhoca Behbûdî'nin Ölümü

Buna göre, “Türkistan Ceditçilerinin atası, ateşin marifetperver ve vatanperver” Mahmudhoca Behbûdî, istiklâl yolunda kurban olmuştur.

Behbûdî'nin Ebediliği

Âdet olduğu üzere, ulu insanlar dünyayı terk ettikleri zaman, “Onların hatırası, evlâtların kalbinde ebediyen yaşayacaktır,” ifadesini sarf ederiz. Bu söz, vaktiyle Behbûdî ve dava arkadaşları için de söylenmiştir. Bundan başka Behbûdî'nin vefatı münasebetiyle onlarca mersiye, makale ve hatıra yazılmıştır. Bunlardan biri de şair ve edebiyatçı Vedud Mahmud'un kaleminden çıkmıştır. Vedud Mahmud, söz konusu samimî yazısında, Behbûdî hakkında şu değerlendirmeyi yapar:

“Mahmudhoca Behbûdî, Türkistan ülkesinin önderi idi. Mahmudhoca Behbûdî, Türkistan'ın rehberi idi. Mahmudhoca Behbûdî, kendisinin Türkistan evlâdı olduğunu düşünen bir yiğit idi. Bunun için o, bizim ve Türkistan'ın her şeyi idi... Mahmudhoca Behbûdî, Türkistan'ın yenilik devri tarihinde aydınlatıcı bir çerağ idi.”²⁵

Vedud Mahmud'un 90 yıl önce yazılmış olan bu samimi sözleri, bugün de değerini muhafaza etmektedir.

Türkistan'ın yakın tarihinde “aydınlık çerağ” olan Mahmudhoca Behbûdî hakkındaki makaleye nokta koymadan önce, onun evlâtları hakkında da kısaca bilgi vermek icap etmektedir. Fakat bundan önce, Çar gizli servisinin 9 Kasım 1913 tarihli gizli belgesindeki bir bilgiyi de aktarmak gerekmektedir. Bu belgede kaydedildiğine göre, “Mahmudhoca Behbûdî, bu yılın 17 Eylülünden itibaren yayımı durdurulan ‘Semerkant’ adlı Müslüman gazetesinin muharriri ve nâşiri olup, 41 yaşında, Fânî mahallesinden, Semerkant'ın Rus kısmında ikamet eder, hanımı Şerâfet (35 yaşında), oğulları Mes'ud (12 yaşında), Maksud (6 yaşında), Matlub (2 yaşında) ve kızı Süreyya (8 yaşında). Şehrin Rus ve Müslüman kısımlarında taşınmaz mülkleri; Kâbud ilçesinde ise 10,9 hektar yeri var; bugüne kadar buğday ticareti ile meşgul olmuş, 1 Kasımdan beri ‘Ayna’ dergisini neşretmektedir.”

Semerkant garnizon komutanı Şvedov'un imzaladığı bu mektuptaki bazı rakamlar hatalı olmasına rağmen, burada Behbûdî'nin hayatına dair aydınlatıcı bilgiler de bulunmaktadır. Bu belgedeki bilgileri karşılaştırmak

²⁵ *Mehnetkeşler Tâvusu*, 8 Temmuz 1920.

için üstadın kızı Pervin (Süreyya) Behbûdî'nin babası ve kardeşleri hakkındaki beyanı ise şöyledir:

“Behbûdî, 24 yaşında evlenmiştir. Üçü erkek, biri kız olmak üzere dört evlâdı vardı. Büyük oğlu Mes'ud 1897 yılında, kızı Pervin 1903 yılında, Maksud 1909 yılında, Matlub ise 1913 yılında doğmuş. Büyük oğlu Mes'ud Behbûdî, Cedit mektebini (Şekûriy mektebini) bitirince, Rus okuluna girmiştir. Burayı bitirdikten sonra edebî mütercim olarak çalışmış, edebiyat ile meşgul olmuştur.”²⁶

Yazık ki, Pervin Behbûdî, Salih Kâsımov ile olan sohbeti sırasında annesi ve kardeşleri hakkında fazla bir bilgi vermemiştir. Bunun yanında, babasının şehir aydınları arasında pek çok dostu olup, onlarla (Said Rıza Alizâde, Kokanbay Abduhâlikzâde, Şekûriy vd.) gece yarısına kadar devam eden sohbetleriyle ilgili bazı hususları dile getirmiştir. Onun bu bahse dair verdiği bilgiler, Behbûdî'nin mücadele arkadaşları hakkındaki tasavvurlarımızı daha da zenginleştirmektedir.

1990'lı yıllardan itibaren birçok edebiyatçı Behbûdî ve ailesini merak ederek yazılar yayımlamışlardır. Edebiyatçı Zibâ Ahrârova'nın yazdığına göre, Mes'ud Behbûdî, babasının vefatından sonra Tacikistan'a göç ederek oradaki matbuat organlarında tercüman olarak çalışmış, daha sonra Pedagoji Enstitüsü'nde öğretmenlik yapmış, Tacik edebiyatı dersleri vermiştir. Edibin kızı Pervin de Şekûriy mektebinde tahsil gördükten sonra Rus öğretmenlerden Rusça ve Fransızca öğrenmiş, Semerkant vilâyeti Kâzıkorğan köyündeki mektepte Fransızca öğretmeni olarak çalışmış ve 1985 yılında vefat etmiştir. Maksud Behbûdî, Cedit mektebini bitirdikten sonra Bakû'deki iki yıllık pedagoji kursunda öğrenim görmüş, Semerkant'taki okullardan birinde öğretmen olarak çalışmış ve 1931 yılında 21 yaşındayken hastalığı sebebiyle vefat etmiştir. Edibin en küçük çocuğu Matlub ise Cedit mektebinden sonra öğretmen okulunu bitirerek Cambay vilâyetindeki bir mektepte öğretmen olarak çalışmış, 1942 yılında II. Dünya Savaşı sırasında cephede ölmüştür. Millî uyanış devrinin ulu âbidesi olan Mahmudhoca Behbûdî, bu çocuklarından ve torunlarından başka, yüzlerce Türkistanlı marifetperver insanın yetişmesinde de üstatlık etmiş, böylece onların da atası olmuştur.

Kaynaklar:

- Milliy Uyğanış ve Özbek Filologiyası Meseleleri, Taşkent, 1993.

²⁶ Bkz.: Saidov H., *Ma'rifet Libasidagi Âzâdlik*, s. 149.

Türkistanlı Ceditçi Mahmudhoca Behbûdi'nin Ölümü

- Mahmudhoca Behbûdiy, Tanlangan Eserler, Taşkent, 1999.
- Halim Saidov, Ma'rifet Libasidagi Âzadlik, Taşkent, 2000.
- Milliy Uyğaniş Devri Özbek Edebiyatı, Taşkent, 2004.
- Hacı Muin, Tanlangan Eserler, Taşkent, 2005.